

УДК 336.771

ВПЛИВ БАНКІВСЬКОЇ КРИЗИ НА ЗМІНУ УМОВ БАНКІВСЬКОГО КРЕДИТУВАННЯ

Володимир Іванович МІЩЕНКО*д.е.н., професор, професор кафедри управління банківською безпекою ДВНЗ «Університету банківської справи»**E-mail: v-mischenko@yandex.ru*

Анотація. Досліджено особливості стимулювання кредитної діяльності вітчизняних банків в умовах банківської кризи, як складного процесу, що вимагає використання особливих підходів та інструментів. З метою підтримки банківського кредитування в умовах фінансової нестабільності обґрунтовано систему заходів щодо стимулювання кредитного процесу на основі створення сприятливого інвестиційного та кредитного клімату. Визначено необхідність зниження облікової ставки та забезпечення її активного впливу на всю систему процентних ставок грошового ринку, обґрунтовано доцільність забезпечення першочергового рефінансування банків, які кредитують стратегічно важливі державні програми, запропоновано збільшити суму відшкодування вкладникам – фізичним особам і розробити механізми гарантування вкладів юридичних осіб, визначено доцільність використання консорціумного кредитування пріоритетних економічних проектів за участю Національного банку України.

Аннотация. Исследованы особенности стимулирования кредитной деятельности отечественных банков в условиях банковского кризиса, как сложного процесса, требующего использования специфических подходов и инструментов. С целью поддержки банковского кредитования в условиях финансовой нестабильности обоснована система мер по стимулированию кредитного процесса на основе создания благоприятного инвестиционного и кредитного климата. Определена необходимость снижения учетной ставки и обеспечения ее активного влияния на всю систему процентных ставок денежного рынка, обоснована целесообразность первоочередного рефинансирования банков, кредитующих стратегически важные государственные программы, предложено увеличить сумму возмещения вкладчикам – физическим лицам и разработать механизмы гарантирования вкладов юридических лиц, определена целесообразность использования консорциумного кредитования пріоритетных экономических проектов с участием Национального банка Украины.

Ключові слова: банківська криза, кредитування, кредитна криза, кредитний клімат, проблемні кредити, кредитні ризики, умови банківського кредитування.

Ключевые слова: банковский кризис, кредитование, кредитный кризис, кредитный климат, проблемные кредиты, кредитные риски, условия банковского кредитования.

Постановка проблеми. Фінансові та банківські кризи з певною періодичністю виникають у багатьох країнах світу та стали невід'ємною складовою сучасного етапу розвитку економіки. Вони відбуваються, переважно, в умовах економічної та політичної нестабільності і спричиняють негативний вплив на всі сторони суспільного життя. Такі кризи характеризуються спадом виробництва, розбалансованістю фінансової системи держави та фінансових ринків, високою інфляцією, безробіттям, уповільненням кредитування, банкрутством банків тощо [1; 2; 3; 4]. Тому завдання науковців і практиків полягає в

тому, щоб всебічно вивчити умови та чинники виникнення криз і розробити системи заходів щодо їх попередження та подолання наслідків, зокрема підтримки та стимулювання кредитного процесу з метою відновлення економіки та забезпечення економічного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що проблемам виникнення та подолання кредитних криз у науковій літературі приділяється значна увага, зокрема в працях таких відомих вчених як: В. Д. Базилевич, О. І. Барановський, С. А. Буковинський, О. В. Дзюблук, В. В. Коваленко, А. Я. Кузнецова, Р. С. Лисен-

ко, І. О. Лютий, О. К. Малютін, С. В. Міщенко, С. В. Науменкова, Т. С. Смовженко та інших. Разом з тим невіршеними аспектами цієї проблеми залишаються дослідження методологічних питань виникнення кредитних криз, побудова індикаторів їх раннього попередження, а також розроблення дієвих заходів щодо стимулювання кредитної активності фінансово-кредитних установ.

Мета статті полягає в дослідженні особливостей кредитування в умовах банківських криз та обґрунтуванні системи заходів щодо стимулювання кредитного процесу вітчизняних банків в умовах фінансової нестабільності на основі створення сприятливого інвестиційного та кредитного клімату.

Обґрунтування отриманих наукових результатів. У науковій літературі під банківською кризою розуміють «різку зміну зовнішніх і внутрішніх умов діяльності банківської системи, внаслідок чого вона стає неспроможною стабільно функціонувати та виконувати свої основні функції» [5, с. 41–45]. Банківська криза стає значним потрясінням для всієї економіки країни та характеризується різким зниженням ліквідності та платоспроможності банків, невиконанням банками своїх зобов'язань перед кредиторами та вкладниками, погіршенням якості активів, збільшенням частки проблемних кредитів, зниженням дохідності банківських операцій, а часто й банкрутством значної кількості банків. Передумовами виникнення банківської кризи є масове вилучення коштів із банківської системи («набіги на банки»), зниження темпів і обсягів кредитування, погіршення якості активів, підвищення процентних ставок і рівня доларизації економіки, падіння споживчого попиту населення та зниження обсягів виробництва або рецесія економіки [4, с. 44].

Основними факторами, що спричиняють виникнення банківської кризи, є економічні, політичні та соціальні чинники. Причинами банківської кризи можуть бути економічні кризи, розбалансування грошово-кредитної системи, специфічні кризи на окремих фінансових чи товарних ринках тощо. Як правило, поштовхом до банківської кризи, що дестабілізує банківську систему, стають зовнішні або політичні фактори, які супроводжуються різкою девальвацією національної валюти, значним дефіцитом бюджету, банківськими паніками, високою інфляцією, знеціненням банківських вкладів і фінансових активів, особливо цінних паперів і нерухомості [6; 7].

Разом з тим слід відмітити, що причиною банківської кризи може бути й діяльність самих банків, які за своєю природою є високоризиковими установами. Внутрішніми чинниками банківської кризи можуть бути, перш за все, недостатній рівень капіталізації банків та їх ліквідності, низький рівень ризик-менеджменту та корпоративного управління, високий рівень залежності від зовнішніх джерел фінансування, недосконалість банківського регулювання та нагляду [7; 8].

Важливою характеристикою банківської кризи є те, що вона має системний характер і охоплює більшість банків, впливає на стан фінансів держави, корпоративного сектору та населення та призводить до декапіталізації банківської системи внаслідок втрати значної частини банківського капіталу, а також до значних фінансових втрат населення і зниження довіри до банківської системи та національної валюти [9; 10].

Найбільш відомими банківськими кризами є кризи 1990-х років в Аргентині, Чилі, Мексиці, країнах Південно-Східної Азії, внаслідок чого банківські системи цих країн втратили від 10 до 40 % ВВП. Під час кризи в 1994 р. Мексиці вплив портфельних інвестицій складав близько 50 млрд дол. США. Банківська криза, яка виникла в результаті світової фінансової кризи 2008–2009 рр., а в подальшому супроводжувалась бюджетною кризою, спровокованою Грецією в 2010 р., виявилась руйнівною для фінансових і банківських систем багатьох країн світу [5, с. 41].

Датою виникнення світової фінансової кризи 2008–2009 рр. вважають 15 вересня 2008 р., коли про своє банкрутство оголосив один із найбільших інвестиційних банків світу – Lehman Brothers. Упродовж кількох тижнів після краху цього банку провідні фінансові та фондові ринки були розбалансовані, а загроза банкрутства найбільших фінансових установ світу стала реальною вперше з часів Великої Депресії. Джерелом світової фінансової кризи 2008–2009 рр. став банківський сектор, який через накопичення значних обсягів індивідуальних ризиків виявився слабо регульованим ланцюгом фінансових систем. Теорія «розсіювання ризику», на яку спиралися фінансисти багато років, вважаючи, що шляхом хеджування індивідуальних ризиків можна уникнути системних потрясінь, виявилась хибною [7, с. 5; 9, с. 37]. Методологія та інструменти прогнозування системних ризиків і банківських криз виявились недостатньо розробленими або були взагалі відсутні. Регуляторні системи багатьох країн не врахували реальні проблеми розвитку фінансового

сектору, а самі регулятори не змогли передбачити кризові явища та своєчасно відреагувати на банківські паніки та фінансові шоки [2; 4; 11; 12].

Наслідки кризи усувалися на основі використання як інструментів монетарної політики центральних банків, так і шляхом активних дій урядів з використанням значних сум бюджетних коштів. Однак практика показала, що такий метод для багатьох країн виявився недостатньо ефективним, що призвело до соціально-економічних криз і посилення соціальної напруги. Це призвело до того, що, не дивлячись на певний період посткризового відновлення упродовж 2011–2013 рр., світова фінансова система знову перейшла в стадію кризи, яка суттєво відбилась і на банківській системі [1; 4; 9].

В історії незалежної України відбулося три банківські кризи. Перша криза, яка була спровокована кризою на азійських фондових ринках, сталась у 1998 р. В цей період після завершення першого етапу трансформації економіки фінансова система країни була ще занадто слабкою, а банківська система перебувала в стадії свого формування. Крім того, кредитний ринок також знаходився в стадії свого формування, а в структурі активів банківської системи було накопичено значний обсяг облігацій внутрішньої державної позики. Після знецінення національної грошової одиниці ці активи також знецінились, що призвело до банкрутства кількох банків. Однак ця криза не була тривалою і вже в 1999–2000 рр. банківська система повністю відновила своє зростання. У 2000 р. вперше з часів незалежності реальний ВВП збільшився на 5,9 %.

Друга банківська криза, спровокована світовою фінансовою кризою, сталась у 2008–2009 рр. і була достатньо тривалою. До жовтня 2008 р. банківська система України розвивалась достатньо динамічно. Станом на 01.10.2008 р. капітал банків України складав 12,7 %, а чисті активи – 97,4 % від ВВП. За 9 місяців 2008 р. кредити фізичним особам зросли на 33,2 %, однак, як засвідчили подальші події, таке швидке розширення кредитування було небезпечним, оскільки значна частина кредитів – понад 59,0 %, переважно іпотечних та автокредитів, була видана в іноземній валюті. Таким чином, процес розширення кредиту набув незбалансованого характеру, а банки не змогли скористатися перевагами збільшення обсягів кредитування, оскільки не забезпечили якісне управління кредитними та валютними ризиками.

Уже на початку 2008 р. вітчизняні банки зіткнулись із проблемою залучення зовнішнього

фінансування, оскільки іноземні банки й самі на той час перебували у кризовій ситуації. Доступ вітчизняних банків до зовнішніх ресурсів через розгортання міжнародної фінансової кризи суттєво звузився. У цей час почала звужуватися і депозитна база банків. Станом на 01.01.2009 р. загальний обсяг депозитів, залучених українськими банками, становив 359,7 млрд грн. У 2007 р. депозити зросли на 52,7 %, а в 2008 р. – лише на 26,7 %. Уповільнення приросту депозитів розпочалося вже у квітні 2008 р. Упродовж липня – вересня 2008 р. у зв'язку з гальмуванням зростання економіки, скоротились надходження виручки на рахунки суб'єктів господарювання та зменшилась схильність населення до заощаджень.

Унаслідок банківської кризи 2008–2009 рр. ВВП України зменшився на 15,4 %, промислове виробництво – на 22 %, а національна валюта знецінилась на 68 %. Зниження темпів економічного зростання призвело до уповільнення темпів зростання кредитних вкладень, до погіршення ресурсної бази банків, фінансового стану підприємств і платоспроможного попиту населення.

З метою протидії кризі у жовтні 2008 р. було збільшено розмір компенсації за вкладками фізичних осіб до 150 тис. грн, а Національний банк перерахував для поповнення Фонду гарантування вкладів фізичних осіб 1 млрд грн. Проте ці заходи не зупинили панічні настрої та відтік депозитів із банків. Недовіра до банків і девальваційні очікування посилювалися.

Унаслідок поглиблення впливу світової фінансової кризи на економіку України основними напрямками співпраці Національного банку України з МВФ стала реалізація спільної програми «стенд-бай», згідно з якою МВФ зобов'язався надати Україні упродовж 2008–2009 рр. фінансову допомогу для сприяння стабільному та довгостроковому зростанню.

З метою виявлення об'єктивного стану банків у жовтні 2008 р. Національний банк зобов'язав банки I та II груп провести діагностичне обстеження. Відповідно до «Програми перспективної оцінки поточної і перспективної платоспроможності банку та його життєздатності в умовах кризи» за методикою МВФ проводилась перевірка якості активів, ліквідності, позабалансових зобов'язань, а також оцінка регулятивного капіталу та його адекватності. Також була проведена переоцінка капіталу банків і оцінка їх кредитних портфелів. Перевіркою було охоплено 30 % кредитів, наданих юридичним особам, і 5 % кредитів, наданих фізичним особам. За результатами

діагностичної перевірки 17 найбільших банків було встановлено, що їм необхідно збільшити капітал на 24,7 млрд грн.

З метою стабілізації кризової ситуації в листопаді 2008 р. низку антикризових заходів схвалив Кабінет Міністрів України. У Державному бюджеті України на 2009 р. було передбачено 44 млрд грн на рекапіталізацію вітчизняних банків. З метою підтримки рівня ліквідності вітчизняної банківської системи Національний банк України упродовж 2008 р. надав банкам рефінансування на суму 169,5 млрд грн.

Оскільки під час кризи валютний курс зріс з 4,5 до 8 грн за долар, то для стабілізації валютного ринку та вирішення проблем позичальників – фізичних осіб, пов'язаних з погашенням заборгованості за кредитами, отриманими в іноземній валюті, у лютому 2009 р. Національний банк запровадив практику проведення цільових валютних аукціонів за спеціальним курсом. Крім того, окремі банки запропонували позичальникам кредитні канікули та інші варіанти відстрочення платежів, що дозволило вирішити проблему валютних кредитів.

У 2009 р. також було прийнято рішення про націоналізацію трьох комерційних банків: «Укргазбанк», «Київ», і «Родовідбанк» на загальну суму 9,5 млрд грн, в результаті чого частка держави в «Укргазбанку» склала 84,21 %, у «Родовідбанку» – 99,97 %, у банку «Київ» – 99,93 %.

З метою створення стимулів для покращення ситуації в реальному секторі економіки у червні 2009 р. облікова ставка була знижена з 12 до 11 %. Вжиті заходи мали позитивний вплив на стан грошово-кредитного ринку, свідченням чому стало зниження інфляційного тиску. В липні 2009 р. була зафіксована дефляція та приріст депозитів, а тому облікову ставку 2009 р. було знижено до 10,25 % річних. Таким чином, фактично вже в кінці 2011 р. основні наслідки банківської кризи були подолані.

Третя банківська криза, яка продовжується й сьогодні, відбулась у 2014 р. та стала найбільш болісною для економіки країни. Основними причинами цієї кризи були політична нестабільність, проведення АТО, різка девальвація гривні та спричинена нею банківська паніка. За період з 01.01.2014 р. до 01.06.2015 р. банківська система України втратила 48 % валютних і 18 % гривневих депозитів. «Набіги на банки» призвели до зниження їх ліквідності, погіршення фінансового стану та до банкрутства 51 банку (станом на 01.07.2015 р.).

Частка депозитів клієнтів у зобов'язаннях банків зменшилась з 61,6 % станом на 01.01.2014 р. до 56,6 % станом на 01.06.2015 р. Щоб стримати «вимивання» ліквідності із банківської системи Національний банк був змушений різко збільшити обсяги рефінансування. Якщо у 2013 р. обсяг рефінансування банків склав 71,5 млрд грн, то у 2014 р. для підтримки ліквідності банки одержали кредитів рефінансування на загальну суму 222,3 млрд грн, зокрема строком понад 30 днів – на 115,6 млрд грн. За п'ять місяців 2015 р. банки одержали ще 16 млрд грн кредитів строком понад 30 днів. Із цієї суми на три державні банки припадало 29,2 % (з них на Ощадбанк – 18,4 %), на Приватбанк – 23,2 %, Дельта Банк – 7,7 %, банк «Фінансова ініціатива» – 6,4 %. Тобто на шість банків було витрачено більше двох третин всього обсягу рефінансування. При цьому слід мати на увазі, що основна сума рефінансування припала на березень-травень 2014 р., що й спровокувало різку девальвацію гривні.

Крім того, значні суми рефінансування отримали банки, які пізніше були визнані неплатоспроможними та ліквідовані: Дельта Банк – 10,1 млрд грн, «Фінансова ініціатива» – 8,4 млрд грн, VAB Bank – 5,5 млрд грн, Надра – 3,3 млрд грн, Брокбізнесбанк – 2 млрд грн. Із 29,5 млрд грн кредитів рефінансування, наданих з початку 2014 р. неплатоспроможним банкам на строк понад 30 днів, Національному банку повернуто лише 10,5 млрд грн.

Наслідком зменшення депозитних портфельів і погіршення економічної ситуації стало погіршення процесу кредитування, обсяги якого в 2014 р. для корпоративного сектору скоротилось на 7,7 %, а для населення – на 12 %. Крім того, банківська система зіштовхнулась з проблемою погіршення якості кредитних портфельів через суттєве збільшення непогашених і прострочених понад 90 днів кредитів (NPL). За даними рейтингового агентства Moody's, через погіршення економічної ситуації, девальвацію гривні, високий рівень інфляції та зниження платоспроможності позичальників частка проблемної заборгованості в банківській системі України на кінець 2015 р. може збільшитися до 60 %, а частка прострочених кредитів – до 40 %. Така ситуація може призвести до погіршення умов роботи банків, зниження якості активів і виснаження буферного капіталу. Щоб запобігти цьому, банкам необхідно сформувати додаткові резерви під можливі втрати за кредитами в розмірі до 15 % від загальної суми кредитів.

Третя банківська криза негативно позначилась на результатах фінансової діяльності банків. Станом на 01.07.2015 р. збитки українських банків склали 82,0 млрд грн, рентабельність активів – 4,65 %, а рентабельність капіталу – 46,77 %, що значною мірою було обумовлено необхідністю відрахувань у резерви на можливі втрати за активними операціями. Так, наприклад, у першому кварталі 2015 р. порівняно з відповідним періодом 2014 р. відрахування у резерви збільшились у 7,2 рази.

З метою подолання негативних наслідків банківської кризи Національний банк на початку 2015 р. підвищив облікову ставку з 14 % до 19,5 %, а з 04.03.2015 р. – до 30 %, що призвело до значного збільшення всіх процентних ставок і вартості кредитів, а також до «вимивання» ліквідності. Однак, як засвідчила практика, в цей період облікова ставка втратила свою еластичність, тобто її рівень не впливав на стан грошового ринку, а тому політика «дорогих» грошей призвела до подальшого зниження ділової активності та спаду виробництва. У першому півріччі 2015 р. падіння ВВП склало близько 17,0 %.

Як свідчить проведений аналіз, характерною рисою всіх банківських криз є суттєве та непропорційне скорочення обсягів кредитування і підвищення вартості кредитів. Цей процес характеризують як кредитну кризу, під якою розуміють погіршення цінових і нецінових умов банківського кредитування та обмеження доступу до кредитів [7; 9].

Відповідно до світової практики, у разі посилення криз попит на кредити через низьку платоспроможність позичальників також знижується, а кредитні пропозиції стають більш обтяжливими. Так, за перше півріччя 2015 р. приріст кредитів у банківській системі України склав всього лише 0,4 %. При цьому загальний приріст було забезпечено виключно за рахунок корпоративного сектору. Найвищими темпами скорочувались обсяги валютних і довгострокових кредитів, а також відбулося подальше підвищення процентних ставок і посилення вимог до позичальників.

На основі дослідження методологічних аспектів виникнення банківських і кредитних криз визначено, що основними індикаторами їх раннього попередження можуть бути: уповільнення темпів економічного зростання, низький рівень ліквідності банків і адекватності їх капіталу, зниження темпів кредитування економіки, підвищення частки проблемних кредитів, високі темпи інфляції та девальвації національної валюти,

«набіги на банки» та банківські паніки, зниження рентабельності банківських активів і капіталу та інші [2; 3; 6].

Фактично такий підхід підтверджують і результати обстеження Національним банком умов банківського кредитування, які свідчать, що через підвищення вартості кредитних ресурсів, погіршення платоспроможності позичальників, посилення стандартів кредитування, а також інфляційні та девальваційні очікування зменшення обсягів кредитування бізнесу в короткостроковому періоді прогнозують 58 % банків, а зменшення обсягів кредитування населення – 72 %. Крім того, банки планують підвищення вимог до співвідношення майбутніх платежів за кредитом і доходів позичальників (показники РТІ та ДТІ).

Наслідком третьої банківської кризи стало також і те, що за результатами рейтингу конкурентоспроможності, який проводить Institute of Management Development, у 2015 р. Україна опинилася на 60-му місці, тоді як у 2014 р. вона посідала 49-е. Таке погіршення показників конкурентоспроможності свідчить про несприятливий інвестиційний та кредитний клімат, що, відповідно, стримує й процес розширення кредитування.

Підводячи підсумки банківської кризи 2014–2015 рр., слід відмітити, що головними ризиками для розвитку фінансової системи України на середньострокову перспективу залишаються: високий рівень державного боргу та дефіциту бюджету; нестабільність банківської системи та фінансового сектору; посилення інфляційних і девальваційних очікувань; низька кредитна активність; низька платоспроможність підприємств корпоративного сектору та населення; обмежені можливості доступу до міжнародних ринків капіталу; стримування інвестиційної активності [1; 3; 7].

З метою стимулювання зростання ВВП, стабілізації державних фінансів і банківської системи центральні банки країн, що опинилися в кризі, зазвичай, проводять стимулюючу грошово-кредитну політику та знижують облікову ставку, а також розробляють системи заходів щодо зниження рівня оподаткування, підвищення купівельної спроможності населення, створення нових робочих місць і посилення механізмів стійкого функціонування економіки.

На сьогоднішній день переважна більшість банків не можуть забезпечити свою платоспроможність та ефективно здійснювати кредитування без додаткового збільшення капіталу, оскільки капіталізація прибутку неможлива через збитко-

ву діяльність. При цьому слід мати на увазі, що подальше падіння рівня капіталізації банківської системи буде знижувати її фінансову стійкість [4; 12]. Як свідчать розрахунки, для докапіталізації вітчизняних банків потрібно близько 150–190 млрд грн, що перевищує суму капіталу всієї банківської системи України.

На наш погляд, у найближчій перспективі банківське кредитування буде орієнтуватися на надання короткострокових кредитів, переважно, корпоративним клієнтам; будуть підтримуватися невеликі обсяги споживчого кредитування і випуск кредитних карток, а іпотека та автокредитування будуть обмежені.

Одним із найважливіших напрямів подолання як банківської, так і кредитної кризи, є відновлення довіри до банківської системи та національної грошової одиниці, а також стабілізація ситуації на валютному ринку шляхом забезпечення стабільної та невисокої інфляції і стійкого економічного зростання [1; 2; 11]. Крім того, потребують негайного вирішення питання формування сприятливого інвестиційного клімату, довгострокової ресурсної бази для кредитування інноваційно-інвестиційних проектів, розроблення програм державного кредитування, упоряд-

кування та вдосконалення механізмів надання стабілізаційних кредитів.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє зробити висновок, що стимулювання кредитної діяльності вітчизняних банків в умовах банківської кризи є складним процесом, який потребує використання особливих підходів та інструментів, серед яких можна виділити такі.

1. Зниження облікової ставки та забезпечення її активного впливу на всю систему процентних ставок грошово-кредитного ринку України.

2. Першочергове забезпечення рефінансування банків, які кредитують стратегічно важливі державні програми, зокрема, програми імпортозаміщення.

3. Випуск довгострокових державних облігацій та спрямування одержаних від їх реалізації коштів на фінансування інфраструктурних проєктів.

4. Збільшення суми відшкодування вкладникам – фізичним особам до 400-500 тис. грн і розроблення механізмів гарантування вкладів юридичних осіб.

5. Розвиток консорціумного кредитування пріоритетних економічних проєктів за участю Національного банку України.

Список використаних джерел

1. Банківська система України на шляху євроінтеграції: монографія / за ред. С. А. Буковинського. — К. : Національний банк України. Центр наукових досліджень, 2015. — 496 с.

2. Обґрунтування методичних підходів до оцінки стійкості фінансової системи. — К. : Центр наукових досліджень НБУ, 2006. — 162 с.

3. Міщенко В. І. Банківський нагляд: підручник / В. І. Міщенко, С. В. Науменкова. — К. : Центр наукових досліджень НБУ, Університет банківської справи НБУ, 2011. — 498 с.

4. Міщенко В. І. Стратегічні підходи до управління ризиками функціонування нежиттєздатних банків і обслуговування проблемних активів / В. І. Міщенко, С. В. Міщенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. — 2014. — № 10(163). — С.40–45.

5. Арбузов С. Г. Банківська енциклопедія / С. Г. Арбузов, Ю. В. Колобов, В. І. Міщенко, С. В. Науменкова. — К. : ЦНД НБУ, Знання, 2011. — 504 с.

6. Словник-довідник банківської термінології. — К. : НБУ, 2013. — 180 с.

7. Науменкова С. В. Розвиток кредитування в посткризових умовах / С. В. Науменкова, С. В. Міщенко // Банківська справа. — 2013. — № 1. — С. 3–19.

8. Методичні вказівки з інспектування банків «Система оцінки ризиків» // Постанова Правління Національного банку України від 15.03.2004 р. №104. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://lawua.info/bdata1/ukr1473/index.htm>.

9. Мищенко С. В. Стимулювання кредитування як фактор економічного росту / С. В. Мищенко // Вестник Финансового университета. — 2013. — № 1(73). — С. 35–45.

10. Методика розрахунку економічних нормативів регулювання діяльності банків в Україні // Постанова Правління Національного банку України від 28.11.2001 р. №489. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0489500-01>.

11. Науменкова С. В. Обстеження збалансованості попиту та пропозиції на кредитному ринку: досвід центральних банків / С. В. Науменкова // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. — 2014. — № 10(163). — С. 51–57.

12. Інструкція про порядок регулювання діяльності банків в Україні // Постанова Правління НБУ від 28.08.2001 р. № 368. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0841-01>.